

Estructura de la indústria pre-capitalista.

La draperia

per *Faume Torras i Elias*

El tema de la *revolució industrial* és segurament el més característic de la literatura d'història econòmica, per la qualitat i el nombre dels estudis que ha suscitat, i també pel lloc estratègic que aquesta noció ocupa en l'aparell interpretatiu que la disciplina ha anat desenvolupant. De fet, la revolució industrial és la clau de volta dels esquemes de periodització més acceptats.

Que aquesta fractura crucial es reconegui principalment per les transformacions esdevingudes en l'anomenat sector secundari de la producció ja subratlla l'interès de conèixer-ne l'estructura peculiar i la forma d'inserció en el conjunt de l'economia *abans* dels canvis que tan profundament van alterar-lo. Uns canvis que només poden copsar-se adequadament si hom coneix prou allò que feren canviar.

La indústria abans de la revolució industrial és un objecte d'estudi relativament freqüentat. Però la veritat és que hom no hi para gaire esment, a l'hora de definir la constitució d'aquelles societats significativament anomenades «agràries», o de construir models que expliquin el funcionament de l'economia pre-capitalista.¹ Predomina el tractament sectorial i merament descriptiu de la *indústria tradicional* —anomenem-la així per convenció—, examinada per analogia amb la *de debò*, la moderna, una perspectiva que només en descobreix la migradesa i la ineficàcia.

Qui s'endinsa en l'estudi de la indústria tradicional sense restringir-lo a la seva descripció ho fa, doncs, amb un equipatge més aviat pobre, i s'exposa a relliscades espectaculars. El present assaig ha nascut de la constatació d'aquest risc. La voluntat de minimitzar-lo en un estudi sobre documentació relativa a la indústria llanera al segle XVIII em va fer pensar que convenia abans fer una reflexió més general sobre l'objecte de la recerca. Aquestes pàgines en són el resultat, i tenen la pretensió d'establir un marc conceptual per a encabir-hi, convenientment discriminades, les diverses formes d'organització del treball a què hom fa referència quan parla d'*indústria tradicional* —o alguna altra designació equivalent.

1. Amb excepcions, és clar. Per a citar-ne una de recent i ambiciosa, que posa l'activitat industrial en el centre d'un esquema del procés de transformació en capitalista de la societat feudal, la de Peter KRIEDTE, Hans MEDICK i Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977). Una ressenya força crítica del llibre per Pierre JEANNIN, *La protoindustrialisation: développement ou impasse?*, «Annales E.S.C.», 35, 1 (1980), ps. 52-65.

Una clara diferència entre la indústria tradicional i la capitalista és que la primera no tenia l'homogeneïtat i la coherència —si més no funcional— que en la segona imposa l'acció de mercats unificats de factors i de productes. No és que no n'hi hagués, de mercats, però no tenien ni de bon tros l'eficàcia reguladora que tenen en l'economia mercantil. Aquesta heterogeneïtat constitutiva complica l'anàlisi de la indústria tradicional i molt particularment dificulta el tractament estadístic de les informacions que s'hi refereixen, les quals sovint mesclen elements que no són equiparables.

Precisament la característica de la indústria llanera tradicional que aquest article vol posar en relleu és la coexistència de formes diverses de producció, diferenciades per les tècniques que aplicaven, però encara més per l'organització del treball i per llur inserció en els altres àmbits econòmics. Se superposaven com a estrats dipositats successivament, sense que cap d'ells esclafés o desplaçés del tot els anteriors. En les pàgines que segueixen miraré d'exposar aquesta estructura en estrats de manera sintètica i que en subratlli les diferències significatives. Això imposa una considerable estilització del material empíric de base: caldrà accentuar uns trets i passar-ne d'altres per alt, en una operació que, tanmateix, no és arbitrària. En efecte, l'historiador no és un fotògraf, i el resultat del seu treball no ha de jutjar-se *només* pel grau d'exactitud amb què reflecteix les particularitats dels originals. Se l'ha de jutjar *també* pel servei que faci a l'hora de convertir aquests originals en objecte intel·lectual manejable.

I

Les arts tèxtils són antiquíssimes, i la filatura l'han coneguda grups humans de la més gran simplicitat quant als mètodes d'apropiació de recursos naturals. En estadis culturals paleolítics hom convertia ja fibra vegetal o animal en corda, en fil per a xarxes, o per a cosir pells: ajuntant les fibres, torçant-les i prement les unes contra les altres, disposant-les així amb la superfície de fricció necessària perquè no llisquessin en estirar el producte que de l'operació resultava. Però només amb l'avenç d'aquell procés que hom anomena «revolució neolítica», i en particular en relació amb la sedentarització de comunitats agricultores, els progressos en la manipulació de fibres individualitzaren una indústria tèxtil.² Fa almenys cinc mil anys³ que se separà clarament del trenat d'estores i de la cistelleria amb la invenció dels primers telers, estris que facilitaven el tissatge en mantenir tibant l'ordit (o ordiment, ordim), la sèrie de fils a la qual en aquesta operació hom entrellaça la trama (teixim, rebliment). Igualment se simplificà i es millorà la filatura amb la fabricació de fusos i filoses, que molt aviat tingueren la forma idònia.

Al voltant d'aquest parell d'operacions cristallitzà el conjunt força complex de feines que defineixen la indústria tèxtil, amb les particularitats que determinés en cada cas la fibra utilitzada. Totes les cultures neolítiques i posteriors han fet servir una gamma més o menys variada de fibres, normalment amb prefe-

2. Grace M. CROWFOOT, *Textiles, basketry, and mats*, ps. 413-414, a Ch. SINGER, E. J. HOLMYARD i A. R. HALL (eds.), *A History of Technology*, vol. I (Oxford, Clarendon Press, 1954).

3. G. M. CROWFOOT, *Textiles*, p. 427.

rència d'una de particular. A Europa, al costat del treball de fibres vegetals, el de la llana aviat assolí una preeminència que durà fins al segle passat.

Des del principi, i fins a l'establiment de formes capitalistes, la producció tèxtil ha estat integrada en el quadre de les tasques usuals de les unitats productives en què es realitzava la major part del treball social: hisendes esclavistes, dominis senyorials, o, més abundantament, i més significativament, explotacions familiars pageses, cap de les quals no ha de considerar-se com a empresa estrictament agro-pecuària.⁴ És clar que aquesta integració ha de matisar-se, perquè gairebé mai no deu haver estat absoluta. En l'atapeït programa de feines de l'explotació pagesa van poder-s'hi intercalar sempre, sense dificultat i amb avantatge, operacions com les de rentar i bugadejar la llana, filar-la, tòrcer el fil i àdhuc tenyir-lo. Algunes que demanaven una traça particular, com la d'esquilar les ovelles o la de cardar la floca per separar la borra de l'estam, les podien fer a l'explotació mateixa especialistes ambulants, tonedors i paraires, respectivament.⁵

Però no passava el mateix amb l'operació del tissatge, en la qual es manifestaren de seguida importants economies d'escala. En efecte, l'aplicació del principi que inspirà la construcció dels primers telers va dur, molt aviat, a complicar i a perfeccionar l'instrument, no limitant-lo a mantenir tibant l'ordit, sinó fent que facilités també l'entretreixit amb lliços, llançadora i successius complements. Ja en temps homèrics els telers eren aparells d'embalum considerable i relativament difícils de construir i de manejar. Hisendes com aquella de la qual Penèlope era mestressa podien tenir-ne; sobretot, podien tenir la quantitat de material i el treball suficients per a garantir-ne un grau raonable d'utilització i adquirir la destresa necessària. Però aquesta situació no era la de la majoria de les explotacions pageses, amb una capacitat de producció tèxtil, aleshores i sempre, certament petita.

Com en d'altres activitats de transformació que requereixen instal·lacions costoses, això donà lloc a una incipient i parcial especialització en el marc de les comunitats rurals que agrupaven les explotacions pageses: alguns especialistes, que no calia que ho fossin del tot, tenien teler i n'aprofitaven la capacitat productiva perquè hi teixien el filat de totes les famílies de la rodelia —sovint tant el filat de llana com el d'altres fibres, sobretot cànem i lli.⁶ Aquesta és una funció que sempre deu haver estat molt corrent i ens la ilustra, entre d'altres, la notícia que el 1760 donaven a la Junta de Comerç (de Barcelona) des de la Seu d'Urgell, on hi havia només *«dos telares de ropa de iana, en los que sólo*

4. No hi vol dir res el fet que l'excedent que lliuraven a l'exterior consistís, normalment, en produccions agro-pecuàries. En efecte, eren allora unitats de producció i de consum, i els resultats de llur activitat formaven un ventall ampli de produccions de les quals només algunes no eren consumides dins la mateixa unitat.

5. Una explicació de l'organització i contractació de les *colles* ambulants de tonedors i de paraires al Pallars a començaments d'aquest segle, a R. VIOLANT i SIMORRA, *Elaboració del cànem i de la llana al Pallars* (Igalada, s. e., 1934), ps. 42 i 45 (treball inclòs al volum segon de l'*Obra oberta* del mateix autor (Barcelona, Altafulla, 1979).

6. «Aquests artesans estaven establerts en pobles més o menys grans, que tinguessin un nucli ben extens de llogarrets la vida econòmica dels quals radiqués en aquella vila o poble. A la comarqueta natural del Flamicell hi havia Sarroca de Bellera, on vivien de llur ofici tres o quatre teixidors, els quals feien la feina de gairebé tots els pobles de la vall de Bòsia» (R. VIOLANT, *Elaboració del cànem i de la llana*, p. 23). Fins al primer quart del segle XIX, al Pallars, el mateix teler que servia per al cànem i el lli servia també per a la llana (*Ibid.*, p. 51).

*se fabrican ropas vastas nombradas burel negro, y blanquete [és a dir, teixit pla i sense tenyir] para propio uso de los labradores y gente pobre de estas montañas», els quals «preparan y hilan la lana en sus casas y cuando la tienen hilada la llevan á tejer, cada uno segun su posibilidad, quien teje texe dos canas, quien mas, sin que los texedores den tiro fijo á pieza alguna».*⁷ Els teixidors mateixos solien ocupar-se del senzill aparellament final d'aquestes rústiques robes de llana, en particular de l'enfortit que necessitaven les que serviren per a fer vestits.⁸

Amb això es configura un *primer estrat* de la indústria llanera tradicional: el de la producció casolana, una producció que no era de mercaderies. L'especialització afectava només una part del procés de producció, no donava lloc a especialistes pròpiament dits ni, sobretot, a empreses específiques. De fet, en aquest estrat, productors i consumidors es confonien, integrats en el mateix grup funcional de treball, el de la constellació d'exploracions pageses agrupades en la comunitat rural que les feia viables.

D'aquest estrat cal subratllar-ne dues característiques, el gruix i la persistència. Un gruix molt desigualment distribuït, però que deu haver representat sempre una fracció perceptible del total de la producció tèxtil. Una remarcable persistència, també molt diversa segons les comarques: però no és excepcional l'exemple del Pallars, on «fins a les acaballes del segle passat [...] tant homes com dones vestien [...] peces de vestir fetes de la llana dels propis ramats; rentada i tenyida a casa; cardada a casa; teixida i *abatanada* al poble, i tallada i cosida pels sastres també a casa».⁹ Aquest estrat ha contribuït a crear un medi adequat per a l'emergència d'una indústria més especialitzada. Ha significat, per una banda, la dispersió entre una massa molt àmplia de la població de coneixements bàsics de la tècnica tèxtil, sobretot pel que fa a la filatura, la part del procés de producció que més treball absorbeix. Per altra banda, en la figura d'aquests teixidors rurals, poc o molt especialitzats, ha format un cos nombrós d'experts en aquelles operacions de més gran complicació tècnica.

II

Però el potencial d'expansió i d'especialització que representen aquests dos factors només ha pogut mobilitzar-se quan s'han donat condicions favorables per a l'aprofundiment de la divisió del treball social. A l'antiguitat una força important en aquesta direcció era la captura i centralització d'excedents agraris d'extensos territoris per part d'estructures «imperials», que n'organitzaven el consum en un àmbit privilegiat, el dels nuclis urbans que eren llur suport espacial. En funció d'aquests es desenvolupaven la circulació de béns i l'acumulació de capital comercial, impulsores de la constitució d'una indústria tèxtil especialitzada i enquadrada per unitats productives pròpies.

7. Informació inclosa en l'expedient de bolla, fs. 21-22, lligall LXV, 1 de l'Arxiu de la Junta de Comerç, Biblioteca de Catalunya.

8. «Tots els draps de llana destinats al vestit masculí i a fer cobertes, després de teixits, el teixidor mateix els portava al *batà*», on els draps els «deixaven unes dotze hores [...] sense tenir-ne cura ningú [...] Passades les hores esmentades, hi anava el teixidor junt amb un ajudant» (R. VIOLANT, *Elaboració del cànem i de la llana*, p. 53).

9. R. VIOLANT, *op. cit.*, p. 41.

Però el procés de constitució d'una indústria tèxtil —de la llana, en concret— diferenciada és més fàcil de seguir-lo a l'edat mitjana. El seu context és l'expansió de les cultures pageses europees iniciada abans de l'any mil i prou coneguda en termes generals. Recularen aleshores les fronteres exteriors d'aquestes cultures, equipades ja per a conquerir medis allunyats del primitiu bressol mediterrani i de l'Orient pròxim, a l'interior d'aquestes fronteres esdevingué més densa l'ocupació del territori. Amb l'extensió de la base territorial i la intensificació de l'ús del sòl augmentaren, en termes absoluts i relatius, els excedents produïts per la pagesia. Això feia possible que s'ampliés el sector de la població que no treballava en explotacions pageses i que per això mateix no era autosuficient en els productes bàsics que s'hi obtenien: aliments, sobretot, però també d'altres, com ara roba. D'aquest aspecte de l'expansió i la seva relació amb la indústria tèxtil se n'haurà de tornar a parlar ben aviat. Ara, però, convé fixar-se en un altre aspecte, interior a les unitats de producció (fonamentalment explotacions pageses).

En efecte, l'increment de la productivitat d'aquestes explotacions no es manifestava només en l'«alliberament» d'una part de la població, que ja no calia que hi treballés. També alliberava temps de treball dins les mateixes explotacions. El millor equipament en estris de ferro i en animals, per exemple, alleugeria i escurçava algunes tasques importants. En aquest sentit, un exemple il·lustratiu pot ésser el de la multiplicació per l'Europa de l'oest dels molins hidràulics (sobretot a partir del segle XI) i, més tard, dels de vent, que descarregà les dones d'una de les feines més enutjoses i menjadores de temps, la mòlta del gra. El potencial de treball femení disponible aleshores per a d'altres tasques creixia força: hom ha calculat que «l'increment net de temps lliure pot haver estat, per cada cinc adults, de l'ordre aproximat d'una jornada completa de treball d'una persona per setmana».¹⁰ Almenys en principi, això es podia traduir en un flux més abundant de filats per als teixidors rurals —si les famílies pageses destinaven aquest nou potencial de treball femení en part o del tot a la preparació de fibres i a la filatura.

Però hi ha un altre aspecte d'aquesta innovació presumptament estalviadora de feina que cal considerar: el seu cost, i com es repartia en les condicions socials de l'expansió agrària, és a dir, l'establiment i la consolidació d'un ordre feudal i el consegüent aprofundiment de les desigualtats. En el cas dels molins, i en aquest context, només els senyors tenien els mitjans —no solament econòmics— necessaris per a construir-los, inversió de la qual es rescabaven després amb la retenció de part del gra que els pagesos havien de fer-hi moldre. En règim de monopoli, consentint una dolorosa detracció sobre un recurs precís com era la migrada collita neta que restava en llurs mans.

Les explotacions pageses havien de compensar aquesta detracció amb l'esmerç productiu del treball així «alliberat». I no en qualsevulla producció, sinó precisament en la de béns dels quals hi hagués una demanda solvent. En efecte, la venda d'aquests béns havia de servir per a comprar l'equivalent del gra pagat al senyor per l'ús del molí si la detracció afectava el fons de reproducció, o, en termes més generals, havia de servir per a disposar del valor de canvi que amb

10. Sylvia THRUPP, *Medieval Industry 1000-1500*, p. 234, a C. M. CIPOLLA (ed.), *The Fontana Economic History of Europe, 1. The Middle Ages* (Londres, Fontana/Collins, 1972).

aquell gra hom hauria tingut. I la demanda solvent només podia procedir d'aquell sector de la població aliè al treball de la terra del qual s'ha parlat abans, un sector articulat entorn del consum i la circulació i la transformació de la renda feudal. L'aplicació del treball «alliberat» no l'escollien, doncs, les explotacions pageses: la determinaven les necessitats de la producció de nous valors per a la classe feudal, la classe que, enfortint i estenent la seva dominació, creava les condicions socials i tècniques que feien possible una més eficaç explotació alhora dels recursos naturals i dels homes.

Al mateix temps, les fluctuacions de la població diversificaven les combinacions entre la disponibilitat de força de treball i els recursos locals, la terra cultivable sobretot; n'amplificava els efectes —alhora que era una de les causes de llur diferent amplitud— l'exacció de renda feudal, ajustada a la producció bruta i poc sensible als canvis del seu cost en treball. Com que l'extensió o la intensificació del conreu no eren pertot igualment practicables, algunes explotacions, i algunes comarques, quan creixia la força de treball disponible havien de trobar-li d'altres aplicacions. L'emigració per exemple,¹¹ però també tasques que permetessin l'adquisició dels queviures addicionals aleshores necessaris. Tasques que produïssin, doncs, mercaderies.

La determinació de quines de les produccions potencials de cada explotació podien ser mercaderies depenia, primer, de la demanda externa, que les designava; després, dels avantatges comparatius que respectivament hi tingués l'explotació, és a dir, de circumstàncies com ara la diversa combinació de factors productius, la dotació local de recursos o l'accessibilitat dels punts de consum. La reorganització de l'activitat de les explotacions pageses per a una creixent producció de mercaderies accentuava, doncs, les diferències funcionals entre explotacions i la diferenciació territorial de l'economia rural. I en algunes regions, allà on per exemple les disponibilitats de floca fossin grans i escasses, en canvi, les possibilitats de vendre bé el fruit d'altres feines, la producció tèxtil podia ser l'ocupació idònia. No solament per al «nou» treball guanyat amb els progressos tècnics o el creixement demogràfic, sinó també per a tot el treball que les explotacions pageses podien mobilitzar aprofitant les discontinuïtats de la producció agro-pecuària fonamental.

En definitiva —i és el que cal retenir d'aquesta digressió—, l'increment de la capacitat pagesa de producció tèxtil no es va repartir uniformement; va concentrar-se en algunes àrees on aquesta producció prenia una importància sense precedents i esdevenia decisiva per a l'economia local. Però era una producció que ja no satisfesia principalment les necessitats del consum de les explotacions pageses mateixes, sinó les que expressava una demanda externa a aquestes, que en part procedia del sector aliè al treball de la terra i en part de les explotacions pageses d'àrees que s'especialitzaven en una altra línia. Això modificava profundament la fesomia d'aquell primer estrat de la indústria llanera tradicional del qual abans s'ha parlat.

On més l'alterava era, és clar, en la figura dels teixidors mig especialistes, premuts ara entre una demanda que s'intensificava i es diversificava de llur pro-

11. No és en termes estrictament econòmics que pot examinar-se la seva viabilitat, condicionada sovint per limitacions de la mobilitat personal i, sempre, afavorida o dificultada per diferents estructures familiars i, en particular, diferents normes successòries.

ducte i una oferta que creixia del material amb què el feien, els filats de les famílies pageses. Podien treballar cada cop més en el tissatge: podien, doncs, especialitzar-se cada cop més, aplicar llur destresa creixent al perfeccionament de la tècnica tèxtil.

D'aquesta conjugació de pressions va eixir-ne l'artesà especialitzat, el mestre teixidor que es dedica exclusivament, o gairebé, a aquest ofici. Un ofici que ell ha transformat amb la introducció del teler horitzontal i amb calques, segurament utilitzat ja des del segle XI a Flandes i perfeccionat i emprat arreu d'Europa almenys des del començament del segle XIII. Amb l'arraconament del teler vertical per l'horitzontal, la productivitat física, mesurada en longitud de trama inserida per unitat de temps, «en el decurs dels segles XI, XII i XIII augmentà de tres a cinc a vegades».¹² Sobretot canvià el producte, i hom passà dels *pallia* als *panni*, dels teixits de contextura, dimensions i vores irregulars als teixits d'amplària uniforme, que podien fer-se circular en peces de mides i característiques normalitzades. La producció dels teixits podia separar-se totalment dels seus usos finals específics, la comercialització en resultava facilitada i l'especialització, per consegüent, podia aprofundir-se.

El considerable i ràpid augment de la capacitat transformadora dels teixidors absorbia la incrementada capacitat de preparació de fibra i de filatura de les explotacions pageses, i àdhuc hi estimulà l'adopció de tècniques més eficaces: així s'explica la gradual —encara que mai no completada— substitució de fusos i filoses per torns, manuals o de peu, des del segle XII. Allà on aquesta substitució va realitzar-se, «la productivitat de la filatura es va triplicar o potser quadruplicar del segle XII al XV».¹³ En treballar per a una demanda més àmplia i cada cop més diversificada, operacions com les del batanar, el tint i altres de relacionades amb l'aparellament final de les peces prengueren més importància. S'hi registraren modificacions de la tècnica¹⁴ que en milloraven molt els resultats i, tant pel cost com per la traça exigida, hi definien oficis especialitzats com el de batanador o moliner de draps, abaixador, tintorer. Al mateix temps, l'activitat ja no podia limitar-se a la transformació de primera matèria local. La productivitat del treball tèxtil havia crescut més que no pas la d'una ramaderia ovina molt extensiva, i també la diversificació i el refinament de la demanda exigien la utilització de diferents varietats de llana. Per consegüent, l'activitat tèxtil, en aquesta forma, implica ja un actiu comerç de llanes malgrat la virtual ubiqüitat de llur producció arreu d'Europa.

La clau de tot el desenvolupament d'aquest nou estrat de la indústria és que en l'operació més consumidora de treball, la filatura,¹⁵ es produeix local-

12. Walter ENDREI, *Changements dans la productivité de l'industrie lainière au moyen âge*, «Annales E.S.C.», 26, núm. 6 (novembre-desembre de 1971), p. 1.296.

13. W. ENDREI, *op. cit.*, p. 1.296.

14. En particular per al batanar, la generalització dels molins de draps tenia importants conseqüències sobre la localització i l'organització del treball; l'assaig clàssic sobre això és el d'E. M. CARUS-WILSON, *An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*, del 1941, inclòs a E. M. CARUS-WILSON (ed.), *Essays in Economic History*, vol. I (Londres, Edward Arnold, 1954), ps. 41-60.

15. És molt difícil d'establir precisament quina proporció de temps de treball absorbia cadascuna de les fases de la producció de draps, sobretot perquè el grau de dedicació dels respectius treballadors era força diferent (i tampoc no pot mesurar-se per la proporció que els costos salarials de cada fase representen dins els totals, en la qual intervenen altres factors). Tanmateix, i a tall d'exemple, pot tenir interès de veure com calculaven

ment —o comarcalment— un increment de l'oferta de treball sense que n'augmenti el cost unitari. Això fa possible l'organització de la producció llanera a una nova escala i la segmentació del procés de producció; fent-ho així hom pot realitzar substancialment economies d'escala, però cal assegurar una delicada funció d'intermediació i de coordinació. La capacitat de filar de les famílies pageses és molt més gran que no pas la que tenen de produir llana; per tal d'aprofitar aquesta capacitat cal importar floca i minimitzar-ne els costos fent-ho a l'engròs. D'aquestes grans partides de primera matèria cal sortejar-ne les diferents menes, batre-la i rentar-la, bugadejar-la, cardar-la o pentinar-la i distribuir borres i estams entre les famílies pageses, que en faran filats, els quals caldrà després tenyir i organitzar-ne el lliurament a les botigues dels teixidors. Els teixits hauran de passar per diverses operacions, que en faran peces normalitzades i comercialitzables: molinats al batà, estesos als estricadors, eventualment abaixats i altre cop tenyits, i, finalment, aparellats per a la venda. La nova escala a la qual pot organitzar-se la producció i les exigències abans desconegudes de la seva col·locació a una demanda que no és immediata donen un gran relleu a allò que podríem dir-ne capacitat empresarial, sintetitzable en disposició d'un cert fons de rotació per a animar un cicle productiu relativament llarg i complex i capacitat de coordinació i de gestió d'aquest cicle.

Era, doncs, entre els especialistes tèxtils més en contacte amb les explotacions pageses on podien percebre's millor la possibilitat i els avantatges d'un procés de producció de més grans dimensions i segmentació. I més que entre els teixidors, entre els paraires, que solien anar de casa en casa cardant la floca. Del caràcter de feina molt humil que havia tingut —i que continuava tenint allà on persistia— en el primer estrat,¹⁶ la *parairia* s'enlairà fins a arribar a pre-

a Sallent (Bages), el 1765, el treball necessari per a la fabricació de teixits molt barats: «per un taler de pessas 14as. cordellats contínuo se han de manester los maniobres se-güents:

Primo, un pantiner per los estams

donas per filar dits estams sis filadoras

Més dos hòmens per cardar las llanas y altre per emborrarlas y

per filar las ditas llanas sis filadoras

Més un home per lo taler o texidor

Més una dona per ordir y bovinar y altre per triar la llana»

(Institut Municipal d'Història, Barcelona, Fons de la Junta de Comerç, vol. 81, f. 187.)

Aquesta proporció d'unes dotze filadores per teler era encara més alta en el cas de gèneres de millor qualitat. Per a una visió més global, en aquesta mateixa data els fabricants d'un activíssim centre llaner, Castellerçol, informaven que els 140 telers que corrien a la vila donaven feina a 2.300 persones, 2.030 de les quals: «són donas, las que són empleadas en triar la llana, esborrar las pessas després de ser texidas, y filar los estams; adver tint que de estas nià 1.600 de forasteras de diferents pobles de 3 a 4 hores alrededor» (*ibid.*, f. 47). Naturalment, també influïa molt en aquesta proporció l'instrument que les dones empraven, si era la filosa o bé el torn de mà o de peu.

16. R. Violant recollí al Pallars una corranda popular sobre aquest ofici:

Lo peraire no val gaire
més poc l'emborrador,
M'estimaria més un sastre
si no fos tan *mentidor*

(Elaboració del cànem i de la llana, p. 45).

sidir el cicle de la llana: comprant i preparant la llana que havia de ser filada, donant feina a tintorers, alimentant de filats els teixidors i aparellant les peces que havien de comercialitzar marxants i botiguers. La base de l'enlairament i prominència dels paraires sobre els altres oficis de la llana no era pas llur aportació de capital fix, modesta àdhuc en termes relatius,¹⁷ sinó la de «capital humà», en forma de capacitat de coordinació i de gestió d'un procés força complex, i també de solvència necessària per a disposar del fons de rotació que calia per a fer-lo rutllar a partir de l'adquisició de primera matèria.

Així es configura un *segon estrat* de la indústria llanera tradicional, en el qual ja no hi ha aquella adherència entre producció i consum característica del primer. Una gran part del treball que necessita procedeix també de les explotacions pageses, on es realitza en particular la filatura. Però la producció s'organitza fora d'aquestes explotacions, sota la direcció d'artesans-empresaris independents, que defineixen uns oficis i unes empreses ben particularitzats. Que normalment defineixen també un espai diferenciat, el de les viles on tendien a concentrar-se els especialistes de les fases més valorades del procés de producció i que animaven tota l'activitat tèxtil de les comarques on la seva importància s'afermava.¹⁸

És notable la semblança amb aquesta altra, recollida per mossèn Cinto Verdager a Folgueroles:

Un paraire no val gaire,
un teixidó mou gran remó,
ai mare, doneu-me un sastre
que és ofici de senyó

(reproduïda per Fortià SOLÀ, pvre., *Història de Torelló*, vol. I, Barcelona, Gràficas Marina, 1947, ps. 571-572).

17. Llur activitat artesana específica, en les formes més simples, consumia molta aigua corrent i molt d'espai —per a bugadejar la llana i estricar els teixits, principalment—, però no de manera contínua. Més que immobilitzar capital per a posseir-ne particularment, allò que calia era capacitat d'associació per tal d'organitzar-ne la utilització rotatòria. Aquesta era una funció bàsica de les confraries, que sovint emprengueren també la construcció per a ús corporatiu —dels paraires sols, o de paraires i teixidors— d'instal·lacions més costoses, com les premses o sobretot els batans o molins de noccs. Pel que fa als darrers, i per les mateixes raons que els molins fariners —als quals sovint eren contigus—, a vegades procedien de la iniciativa senyorial, com ha estat ben documentat en el cas d'Anglaterra per E. M. CARUS-WILSON, *An Industrial Revolution*, ps. 52 i ss.

Aquesta iniciativa senyorial era un altre, doncs, dels factors que determinaven la localització del treball tèxtil. Per tal d'incrementar les rendes, el senyor podia mirar de forçar que tot el cicle llaner es completés en un àmbit concret, dominat per ell —no prescindint-ne, però sí interferint en la determinació per criteris d'escala o de localització òptimes. Així, en el contracte del 1351, pel qual Artal de Pallars lliurava per sis anys a R. Dalmau de Ripoll l'explotació del molí draper de la Pobla de Lillet, amb el compromís de fer l'ofici de paraire i tenir cura de la instal·lació, el senyor, per la seva banda, prometia «*facere vedam et bannum imponi per totam iurisdictionem nostram quod nullus homo seu femina sit ausus vendere extra dictam iurisdictionem pannum sive pannos llane crudos donech sint parati et abtati*» (Joan SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, llibre segon, Barcelona, Ed. Balmes, 1947, p. 369).

18. A la base de la diferenciació entre l'espai rústic i el vilatà hi havia, naturalment, una lògica de l'eficiència espacial, que aglomerava en un «lloc central» activitats artesanes que estaven lligades a les explotacions pageses (en consumien productes agro-pecuaris, teixien llurs filats) però que no consumien tant d'espai com aquestes. Ara bé, aquesta lògica la complicava una heterogeneïtat de l'espai que en l'ordre feudal no neix sempre només

Els artesans-empresaris característics d'aquest segon estrat procedeixen, la majoria, dels rengles dels paraires i, no tan sovint, dels dels teixidors; fins al segle XVIII ells organitzaran arreu d'Europa la major part de la producció llanera. A aquest tipus de petit productor independent devien correspondre —per concretar-lo en un exemple entre molts d'altres possibles— la majoria dels «fabricants» de Moià, vila on l'activitat tèxtil especialitzada pot documentar-se des del segle XIII i on s'havia institucionalitzat amb la fundació d'una confraria de paraires i teixidors de llana al final del segle XV.¹⁹ D'aquest gremi informaven, el 1789, que «*tiene 23 fabricantes mayores [...] y 30 menores*», que «*los unos y los otros juntos tienen corrientes 156 telares*» i «*cada uno trabaja en su casa*», però per a determinades operacions «*hay officinas de tintes, blanqueos, prensas y tendedores que son del gremio*». Assenyala l'informant que «*los más de nuestros fabricantes comercian por sí en los géneros, y comúnmente va cada uno por las lanas donde mejor se le proporciona [...] y las trahen a mayor conveniencia para su consumo [...] cada uno de donde las halla más baratas, qual de Urgel, qual de la Conca de Tremp, unos de las montañas, otros de las carnicerías de Manresa, Mataró, y comúnmente, de Aragón y Castilla, en retorno de los transportes de ropas*».

Aquests fabricants vertebren tota l'activitat tèxtil de Moià, activitat que fora d'ells no sembla que fos l'exclusiva de gairebé ningú més. Donaven feina en llurs obradors, i en feines de molt diversa especialització, a tres-centes famílies de la vila, que, emperò, alternaven el treball agrícola amb l'industrial.²⁰ A més, els fabricants donaven estam per a filar a casa, no solament a dones de Moià, sinó també «*de siete lugares circumvecinos unos dentro, otros fuera del Moyanés, donde las mugeres por la mayor parte se ocupan en hilar estambres*», fins al punt que «*los tornos no se pueden contar, sino diciendo que son tantos que casi igualan al número de las mugeres*».²¹ Es fabricaven principalment gèneres ordinaris per al consum popular, en bona mesura exportats —al País Valencià, Aragó i les Castelles—, en part també consumits localment per pagesos i treballadors, «*que visten enteramente de ropas*» fetes a la vila.²²

de la diversa morfologia i dotació de recursos, sinó també del *privilegi*, l'atribució del qual respon a una altra lògica que és impossible de formalitzar. D'un privilegi que, per exemple, reservava certes activitats a determinats àmbits i les prohibia a d'altres. A tall d'exemple, encara el 1785 els gremis de Puigcerdà reclamaven de les autoritats que «*subsistiesen en su fuerza y vigor los privilegios concedidos en el siglo doce [...] por el Sor. rey Dn. Alonso segundo de Aragón, para que pudiesen prohibir el ejercicio de los expresados oficios [pelayres, sastres, albañiles y otros] en los lugares de la circunferencia a las personas que no fuesen examinadas, y aprobadas por ellos*» (Institut Municipal d'Història, Barcelona, Fons de la Junta de Comerç, caixa 2, plec núm. 11).

19. P. Llogari PICANYOL, S.P., *Notes històriques sobre el gremi de «paraires» de Moià, «VI Assemblea d'Estudis Comarcals»* (Vic 1962), ps. 41-45.

20. En una felix combinació, perquè «*la unión de Labranza y Fábrica hace, que en fuerza del enojo nacido del encierriamiento en las officinas salgan [els treballadors] a su tiempo al campo, con nuevos bríos y alegría; y recíprocamente las fatigas y cansancio del campo les debuelben después oportunamente a las officinas con otra especie de anbelo para el laborioso descanso de las fábricas*».

21. Fins al punt que «*es ordinario en esta villa el modo de capitular para los matrimonios y de testar los padres a favor de las hijas, el prometerlas o legarlas un torno de hilar*» [sic].

22. Mentre que «*las personas de calidad es poco lo que consumen de la fábrica, y aun de ropas del Principado, a excepción de las indianas y tafetanes y otras ropas de seda*».

Sumàriament presentat, aquest és el perfil d'un *segon estrat* distingible en la indústria llanera tradicional. Molt arrapat encara a la producció agro-pecuària, manllevant-li a temporades la major part de la força de treball que utilitza, però articulat i dirigit per petits productors independents que de cap manera no poden ja ser considerats pagesos, ni que sovint tinguessin algun camp. En l'evolució de la indústria llanera aquest estrat té una importància difícil d'exagerar. Primer, perquè en ell ha assolit el nivell tècnic que substancialment ja no canviarà fins a la revolució industrial; per a la qual, d'altra banda, aquests artesans-empresaris podran representar un coixí no gens negligible de coneixements tècnics i de capacitat empresarial. Segon, pel seu pes, perquè de bon tros la major part de la producció de teixits de llana a Europa entre els segles XII i XVIII es deu haver realitzat en el marc de l'empresa artesana que n'és l'element definidor.

III

La magnitud creixent de l'excedent que produïen les pagesies europees i la cada vegada més gran complicació de les relacions socials que en determinaven l'expropiació són la base d'un augment sostingut de la demanda de productes tèxtils a partir del segle XI. I de la seva progressiva diversificació, atesa la importància que com a element de diferenciació social tenia el vestit, i en particular el confeccionat amb teixits de llana. Aquest augment i aquesta diversificació de la demanda, i el formidable creixement paral·lel dels intercanvis comercials, impulsaren l'especialització productiva més enllà de l'àmbit propi del *segon estrat* de la indústria.

A mesura que s'intensificava i s'expandia la circulació de mercaderies, es feien més ostensibles els avantatges comparatius (tant els «naturals» com, sobretot, els humans i, més concretament, tècnics) d'algunes de les zones on havia arrelat el *segon estrat*, la producció de les quals podia aleshores arribar a més consumidors. Així van anar-se definint, a partir del segle XI, algunes regions fortament especialitzades en la producció de draps de llana,²³ normalment de draps de qualitat alta. En totes la indústria exportava a mercats estranys els seus productes en una proporció molt significativa i decisiva econòmicament. Per força això condicionava la seva organització.

Les citacions precedents procedeixen totes de diversos punts de la resposta de Mojà al qüestionari de Francisco de Zamora, vol. 2.468 (*Respuestas del partido de Igualada, Villafraña del Penedés, ciudad y término de Cervera, Obispado de Solsona, de Manresa, etc.*), de la Biblioteca del Palacio Real de Madrid.

23. En comptes de fer aquí una relació que en aquest context seria massa prolixa, val més remetre el lector a bons manuals d'història econòmica que d'una manera succinta i satisfactòria presenten la «gran indústria» tèxtil medieval i moderna. Per exemple, N. J. G. POUNDS, *An Economic History of Medieval Europe* (Londres, Longman, 1974), capítol 7. O també els capítols relatius a la indústria, redactats respectivament per S. THURPP i D. SELLA, dels vols. 1 i 2 de C. M. CIPOLLA, *The Fontana Economic History of Europa* (Londres, Fontana/Collins, 1972 i 1974).

En un altre nivell, pràcticament totes aquestes regions són tractades en comunicacions a la «Seconda Settimana di Studio» organitzada a Prato el 1972 per l'Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini, i publicades per Marco SPALLANZANI, *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII)* (Florència, Leo S. Olschki, 1976).

Calia comprar llana de lluny, sovint de molt lluny, tant per la insuficiència quantitativa de la ramaderia local com per la necessitat de qualitats particulars de fibra que imposava l'especialització en una mena determinada de draps. Sovint calia també dur de lluny altres coses, en particular mordents i matèries colorants, imprescindibles per a la fabricació de draps de luxe. Per altra banda, tractant-se d'una producció que s'exportava lluny, la comercialització esdevenia llarga, complexa i arriscada.

L'especialització i la producció per a l'exportació implicaven, doncs, la disposició de més capital circulant, la rotació del qual s'alentia. L'allunyament —no tant l'allunyament físic com el «social»— dels mercats augmentava els costos de transacció, que podien menjar-se les esperades economies d'escala: per tal d'evitar-ho, calia tenir mitjans eficaços d'informació i d'organització comercial, així com de transport i d'assegurança. En definitiva, en aquestes circumstàncies augmentava molt la importància relativa del capital circulant i de la tècnica comercial com a factors de producció.²⁴ I aquests factors es trobaven en algunes ciutats, en mans dels comerciants, agents de la circulació de mercaderies que impulsava el refinament de les tècniques comercials i donava lloc a l'acumulació de capital mercantil. La qual no procedia només de la remuneració de serveis d'intermediació, sinó que sovint s'havia fonamentat en la violència i normalment s'alimentava amb pràctiques monopolístiques o monopsoniques imposades institucionalment.²⁵

La disponibilitat de capital i d'organització comercial donava, doncs, un avantatge decisiu en la competició pels mercats estrangers, i fou per a l'estament mercantil l'eina per a poder dominar la producció drapera de les regions on aquesta creixia per l'estímul d'una demanda llunyana. En aquestes regions es va anar configurant un *tercer estrat* de la indústria llanera, que no es defineix per una base tècnica peculiar. Per això és més confús que els altres dos, i també més inestable, perquè allò que en propicia la vertebració, l'estímul de mercats llunyans i en bona mesura «forçats», es caracteritza precisament per la inestabilitat. Defineix aquest tercer estrat la preeminència del capital mercantil en l'organització de la producció: aquest en determina la ubicació, el ritme, el volum i les característiques, la distribució del valor de canvi realitzat. Aquí l'empresa s'ha especialitzat en les funcions de direcció i de coordinació del cicle de la llana, separades del treball artesà, que és incapaç de controlar el proveïment de primeres matèries i la comercialització del producte acabat, i sovint ni pot aportar tot el capital fix, molt encarit per la necessitat de localitzar habitatges i obradors en els valuosos solars de les ciutats que eren centres d'exportació. La subordinació del treball s'expressa institucionalment en la separació estricta entre artesans i empresaris, organitzats aquests en corporacions exclusives, a les quals no podien pertànyer «els teixidors, paraires i tintorers, que s'embrutaven les mans feinejant; [...] qualsevol teixidor o paraire que esde-

24. Insisteix particularment en això com a causa del caràcter urbà que inicialment va tenir la draperia orientada a l'exportació Herman VAN DER WEE, *Structural Changes and Specialization in the Industry of the Southern Netherlands, 1100-1600*, «Economic History Review», XXVIII, 2 (1975), ps. 203-221 (esp., ps. 203-205).

25. Maurice DOBB, *Studies in the Development of Capitalism* (Londres, Routledge & Kegan Paul, 1963), p. 88.

vingués ric i volgués ingressar en els rengles dels empresaris havia de renunciar al seu ofici, llençant de casa tots els estris que n'eren propis».²⁶

El procés de constitució d'aquest tipus d'empresa drapera, deslligada materialment de l'obrador artesà, devia ser, en la pràctica, llarg i divers, reversible i sempre poc o molt diferent d'allò que pugui suggerir qualsevol esquema, per força estilitzat. Les formes concretes havien de variar molt segons que en l'origen hi hagués un mestre afortunat, «ascendit» a la condició purament mercantil, o, al contrari, empreses artesanes que, depenent cada cop més d'una casa comercial determinada, acabessin treballant exclusivament per a ella o gairebé, i en fossin una mena d'apèndix industrial.²⁷

El perfil físic de l'empresa que en aquest estrat és el motor de la producció drapera fa, per això, de mal definir. Prenent com a referència les regions on primer i més distintament aparegué, Flandes i la Toscana, pot dir-se que fonamentalment l'empresa gestionava d'una manera directa la compra —la importació— de primeres matèries i la comercialització del producte acabat, que no implicava, és clar, la venda a la menuda. Algunes operacions preparatòries a la filatura, o d'aparellament del teixit, es concentraven a vegades en els magatzems o locals de l'empresa.²⁸ Però sobretot l'empresa mercantil coordinava la circulació de la primera matèria i dels productes intermedis entre els artesans executors de les successives fases de la producció, els obradors dels quals eren en principi establiments industrials separats i independents, amb estris i treballadors propis, amb locals propis o no, però que generalment no eren els de l'empresa mercantil. Més que d'empresa llanera, sembla, doncs, que en aquest estrat cal parlar de xarxa d'empreses²⁹ constitutivament desiguals, jerarquitzades segons un esquema que presenta força variants.

Aquest compromís tan explícit del capital mercantil amb la producció drapera només podia donar-se quan la concentració de capitals tenia les dimensions suficients per a aconsellar un semblant grau d'especialització. Si no, la intervenció del capital mercantil no arribava a concretar-se en el marc estable d'una empresa individualitzada: s'exercia menys directament, mitjançant, per exemple, reglamentacions que organitzaven en funció de la seva conveniència tota l'activitat artesana d'un àmbit determinat.³⁰

26. Referint-se a Flandes al segle XIII, E. M. CARUS-WILSON, *La industria de la lana*, a *Historia económica de Europa*, publicada per la universitat de Cambridge, vol. II, *El comercio y la industria en la Edad Media* (dirigit per M. Postan i E. E. Rich) (Madrid, Editorial Revista de Derecho Privado, 1967), p. 484.

27. Almenys a la Toscana la segona via sembla que predominà, com pot veure's en el que indiscutiblement és el millor estudi sobre el tema, la part V de Federigo MELIS, *Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'Archivio Datini di Prato)*, vol. I (Florència, Monte dei Paschi di Siena/L. S. Olschki, 1962), esp. ps. 482-484.

28. Com en el cas de l'empresa de Jehan Boinebroke, *drapier* de Douai, de la segona meitat del segle XIII, de la qual resumeix l'estructura i el funcionament E. M. CARUS-WILSON, *La industria de la lana*, ps. 481-483.

29. És l'estructura en forma de *sistema di aziende*, com l'ha anomenada F. Melis; sobre aquest tema, a part l'obra ja esmentada, vegeu la versió sintètica exposada pel mateix Melis a la «Seconda Settimana» de Prato, *Gli opifici lanieri toscani dei secoli XIII-XVI*, a M. SPALLANZANI, *Produzione, commercio e consumo*, ps. 237-243.

30. Crec que les *Ordenanzas Generales de Paños* del 1511 per a Castella reflecteixen una temptativa, amb el suport de la monarquia, d'organitzar segons aquesta norma el treball artesà. Sobre la qüestió hi ha l'excel·lent estudi de Paulino IRADIEL, *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de la producción manufacturera en Cuenca* (Salamanca, Universidad, 1974), ps. 132-143.

Una situació d'aquest tipus era probablement la de la draperia barcelonina a la baixa edat mitjana, nascuda pels volts del 1300 per iniciativa i sota l'ègida del capital mercantil i orientada bàsicament cap a mercats exteriors.³¹ L'element rector del seu desenvolupament no devien ésser les «grans companyies»³² inicials, sinó més aviat empresaris que anaven «comprant lanas e aquelles manciant e obrant, o faents les obrar axí en cases lurs com fora aquelles, e après faent-ne draps e faent aquells apparellar e tenyir»³³ per mestres independents, però enquadrats per una reglamentació corporativa que adequava llur activitat als interessos d'un capital mercantil ben representat en el poder municipal que les sancionava. És clar que no solament al capital mercantil li mancava la densitat suficient per a intervenir més estretament la producció; també aquesta tenia característiques que afavorien la preservació de la independència econòmica dels mestres barcelonins i en particular dels paraires.³⁴ Sobretot la facilitat d'accés a la primera matèria bàsica, la llana, permetia a alguns paraires d'organitzar des del principi el cicle llaner, de subordinar els altres oficis i d'ésser amos d'una part de llur producció, o de tota, comercialitzada lliurement.³⁵ Tot i així, la importància del capital circulant i la lentitud de la seva rotació —si no s'inseria en l'engranatge del gran comerç— eren forces irresistibles que regularment empenyien cap a la subordinació dels petits empresaris artesans independents, cap a la separació de la gestió empresarial i del treball —ni que fos per la via particular de l'ascensió de la parairia a la condició d'*art mercantívol*.³⁶

31. Sobre la conjuntura que explica aquest impuls i la seva vocació exportadora, vegeu Joan REGLÀ, *El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV, y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana*, «Primer Congreso Internacional de Pireneístas» (Saragossa, C.S.I.C., 1950. Inclòs a J. REGLÀ, *Temas medievales* [València, facsímil, 1972] ps. 27-47).

32. Com deia la repetidament citada carta del batlle de Barcelona a Jaume II, el 1304, subratllant que «en la ciutat de Barchinona se comen[cen en] molts lochs e per moltes e grans companyies a fer draps de lana, la qual cosa nuill temp no y era stada», publicada per J. Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, vol. II (Barcelona, C.S.I.C., 1948) (és el document núm. 463; la citació meua a p. 339).

33. Com deia una denúncia de les activitats d'alguns corredors d'orella, citada per Claude CARRÈRE, *Barcelone centre économique à l'époque des difficultés, 1380-1462*, I (París - la Haia, Mouton, 1967), p. 487 (nota 1). [N'existeix edició catalana, publicada per Curial Edicions Catalanes (Barcelona 1977).] Però l'observació no val només per als corredors d'orella, sinó que eren fonamentalment comerciants els qui sovint feien d'empresaris drapers que donaven feina a mestres dels diferents oficis (*Ibid.* ps. 485-489).

34. Dades nombroses sobre aquesta independència econòmica de molts paraires, a C. CARRÈRE, *Barcelone centre économique*, I, ps. 490-505. Ha insistit en el mateix aspecte al seu assaig *Structures et évolution des entreprises pré-industrielles: le cas de Barcelone au bas Moyen-Age*, inclòs a *Studi in Memoria di Federico Melis*, vol. III (Nàpols, Giannini, 1978), ps. 37-57 (esp. p. 50).

35. Sobre la capacitat de nombrosos paraires per a abastar-se ells mateixos de llana, vegeu C. CARRÈRE, *Barcelone centre économique*, I, ps. 423-430. Això era determinat per la qualitat mitjana dels draps exportats, que no demanava sinó llanes que podien trobar-se a la mateixa Corona d'Aragó. La producció de drapades fines tenia altres exigències, que la feien incompatible amb la petita producció independent. Així, quan la ciutat decidí afavorir, a partir del 1438, la fabricació de draps de 28 i de 30 lligatures, hagué d'organitzar la importació de la llana anglesa que exigien (*Ibid.*, p. 430). Pocs anys més tard, i referint-se als mateixos draps, els paraires explicaven com la comercialització era impracticable per als mestres artesans, perquè «per rahó del gran preu tenen venen se poch, e los qui fan los dits draps tenen ço del lur embassat, no podent se.n desexir, de qual.s segueix gran dan e pèrdua» (*Ibid.*, p. 510, nota 4).

36. «Des de la reorganització cooperativa del 1599, el gremi de paraires va accentuar la seva posició preeminent, [...] reivindicava una condició nova, la nascuda de l'activitat

L'element generalitzable en aquestes diverses formes d'estructura empresarial és la protecció de la preeminència d'un capital mercantil que no es podia esmerçar indefinidament en les activitats de les quals naixia. Les variants més visibles que l'esquema presenta ho són de les formes i de la mesura en què aquesta protecció era efectivament garantida, i es manifesten, aquestes variants, en el grau de subordinació formal de les «empreses» artesanes (a) i, una altra cara d'aquest, en el grau de llibertat d'actuació del capital mercantil (b).

(a) La subordinació de les unitats artesanes a l'empresa mercantil o, en termes més generals, al capital mercantil, no solament era «objectiva», econòmica, sinó també «formal», estatuida en les reglamentacions corporatives dels oficis de la draperia a les ciutats exportadores —reglamentacions normalment sancionades per un poder municipal molt vinculat als interessos mercantils. Amb tantes variants com casos examini, arreu hom trobarà, en aquestes reglamentacions, algunes línies bàsiques de les quals interessa subratllar-ne dues.³⁷

La primera, assegurar que la més gran proporció possible de la capacitat de treball de les unitats artesanes s'apliqués a una producció que les fes dependents del capital mercantil i li obrís oportunitats de col·locació: mitjançant la prohibició o restricció de la fabricació de teixits ordinaris, de consum popular i local, mitjançant la definició de normes molt detallades i exigents quant a les característiques dels draps autoritzats, cosa que uniformava i garantia la qualitat dels productes per comercialitzar. La segona, limitar el creixement possible de les unitats artesanes: mitjançant la limitació del nombre d'instruments, de treballadors i d'obradors per mestre; o amb la prohibició de l'exercici simultani de determinats oficis i la consegüent integració en una empresa artesana de fases diferents del procés de producció. El propòsit més visible d'aquestes limitacions era el de posar entrebancs a la diferenciació entre els mestres, i això els garantia un suport ampli des dels rengles dels oficis mateixos. Però és clar que també servien per a bloquejar una acumulació en el nivell artesà que hauria tret oportunitats de col·locació al capital mercantil; el qual, per altra banda, podia comprimir més la retribució de l'«empresa» artesana com més fragmentada fos l'oferta de serveis d'aquesta mena.

Aquesta subordinació formal, tanmateix, es concretava de molt diverses maneres, perquè les reglamentacions eren d'una diversitat extrema. Les corporacions d'oficis, llur nombre i llurs ordinacions no expressen solament una realitat tècnica més o menys uniforme, nascuda de la divisió del treball; ni tampoc reflecteixen només genèriques necessitats d'organització professional i assistencial. Expressen també la relació antagònica entre els diversos agents de la producció de draps, maldant tots per fer màxima l'apropiació de valor que de llur intervenció poguessin derivar i que en l'ordre pre-capitalista no la deter-

comercial i, amb ella, el dret a una major llibertat d'acció. [...] Amb motiu d'una rivalitat amb els carders, els paraires invocaven la seva condició comercial: per ésser lo estament de parayres art mercantívol» (Valentín VÁZQUEZ DE PRADA i Pere MOLAS, *La indústria llanera a Barcelona. Segles XVI-XVII*, p. 152, a P. MOLAS i RIBALTA, *Economia i societat al segle XVIII*, Barcelona, La Paraula Viva, 1975).

37. Sobre això, vegeu Sylvia L. THURPP, *Los gremios*, especialment les ps. 338-346, a *Historia económica de Europa* de la universitat de Cambridge, vol. III: *Organización y política económica en la Edad Media* (dirigit per M. M. Postan i E. E. Rich) (Madrid, Editorial Revista de Derecho Privado, 1967).

minava un inexistent mercat de factors. Relació antagònica que donava resultats (oficis amb dret a associar-se, reglaments de l'associació) força diferents, molt condicionats sempre pel marc polític general.

(b) La subordinació dels artesans l'havia de pagar el capital mercantil a algun preu: sovint, per exemple, l'obligació de les unitats artesanes de produir només draps de qualitat exportable tenia la contrapartida de llur reconeixement com a productors exclusius d'aquests draps. Per al capital, això podia dificultar a vegades l'explotació de conjuntures favorables, i, sovint, els conflictes entre corporacions d'artesans i empresaris mercantils tenien per causa la pretensió dels darrers de poder organitzar la producció sobre bases diferents de la consuetudinària —i, inicialment, idònia— dispersió pels obradors dels mestres. En dues línies principalment cercà el capital mercantil una ampliació de la seva llibertat d'actuació: la de poder concentrar a la seu de l'empresa alguna —o diverses— de les fases d'elaboració normalment distribuïdes a fora i la de poder prescindir de les corporacions urbanes per a una part de la producció, o per a tota, negant-los, doncs, aquella exclusivitat que de fet o de dret havien tingut inicialment.

Pel que fa al primer aspecte, a vegades la sobreabundància de treballadors que no podien encabir-se en les unitats artesanes, o la proliferació d'aquestes unitats que feia inviable la independència de totes, obrien a l'empresa mercantil una plausible expectativa de reducció de costs per la concentració d'algunes fases de la producció, que es feien executar per assalariats a la seu de l'empresa, amb estalvi, doncs, de la funció empresarial del mestre artesà. En algunes ciutats i en alguns moments aquestes circumstàncies donaren lloc a nivells notables de concentració, que han fet parlar a alguns autors d'incipient *factory system* —per al qual, però, no existien de fet les condicions tècniques ni les socials necessàries. I almenys fins al segle XVIII, aquesta no podia ser la línia principal de desenvolupament: no hi havia incentius estables per a la concentració. Ni tampoc per a fer estàndard el treball demanat als qui intervingien en la producció: la retribució per temps de treball no podia desplaçar la retribució a preu fet. Amb excepcions conjunturals, la forma òptima de domini de la producció continuà essent, per al capital mercantil, l'organització abans descrita, és a dir, vertebrar l'activitat d'una munió d'unitats artesanes que en depenien, objectivament i formalment. Una organització que tenia molt baixos costs generals: alguns empleats en un magatzem central per a dur els comptes dels materials que es distribuïen als artesans, i organitzar aquesta distribució.³⁸ Regularment, la concentració de tasques en locals propis de l'empresa mercantil no va arribar a anar més enllà d'algunes de complementàries al tractament en la primera matèria o a l'aparellament final amb vista a la comercialització del producte acabat.

La segona línia, en canvi, és aquella en la qual més va insistir el capital

38. «A les acaballes del tres-cents, la "fàbrica", tot i tenir contactes repetits amb centenars i centenars de persones [...] no n'ha incorporat cap que estigui al seu exclusiu servei: l'obrer assalariat pur no s'ha manifestat. [...] Persisteix la remuneració a preu fet. [...] En el nostre exemple, les set persones permanents tenien un sou anyal de base [...] modest; però, quan en llur temps lliure hom els demanava que devanessin o fessin d'altres feines, apareixia de nou el salari a preu fet. [...] L'única tasca per a la qual aquestes empreses volien tenir una persona —o més— fixa era per a les connexions més delicades del magatzem amb els seus centres llunyans; la qual de fet constituïa el treball eminentment característic del nou organisme» (F. MELIS, *Aspetti della vita economica*, ps. 491-492).

mercantil per tal d'eixamplar la seva llibertat d'actuació. I és en relació amb aquesta que cal situar tota la qüestió de la indústria «urbana» i la indústria «rural», simplement moments diversos de concreció del domini de la producció pel capital mercantil que defineix el tercer estrat de la indústria llanera tradicional. Convé, però, aturar-se una mica en el seu examen.

Certament, aquest tercer estrat de la indústria s'havia configurat al principi com a activitat fonamentalment urbana. Era a les ciutats on l'exportació podia organitzar-se, on es concentraven els mercaders i el capital i les tècniques comercials que aleshores esdevenien importantíssims factors de producció. A més, l'organització de la producció pel capital mercantil a gran escala i sobre la base dispersa que ha estat descrita requeria alguna forma de comptabilitat. També calia poder mantenir una relació regular amb les diverses anelles de la cadena productiva, i així mateix convenia que aquesta cadena fos tota dins el mateix àmbit judicial per tal que els eventuais litigis poguessin resoldre's en termes inequívocs. Això era difícil en una època d'extrema fragmentació jurisdiccional, per una banda, i, pel que fa al primer requisit, de general analfabetisme i incapacitat comptable.³⁹ Els costs de transacció es minimitzaven si podia haver-hi contacte directe entre la majoria de peces de l'engranatge i si almenys les activitats artesanes que més valor afegien o manejaven es podien concentrar en l'àmbit jurisdiccional urbà. És així que inicialment la producció per a l'exportació s'organitzà, entre els segles XI i XIV, sobre una base urbana, fet que afaïçonà tota l'estructura corporativa.

Tanmateix, en un aspecte bàsic aquesta indústria era també rural, perquè una part variable però generalment molt significativa de les hores de treball que absorbia procedia d'explotacions pageses.⁴⁰ I és que, en el context d'una agricultura poc eficaç, el manteniment d'un ciutadà resultava socialment molt car; la draperia no hauria pogut expandir-se com va fer-ho si hagués ocupat només ciutadans. Per això feines de baixa productivitat econòmica i de poca qualificació com la filatura s'encarregaven a un treball més barat: el que en les explotacions pageses feia disponible la irregular distribució temporal de la producció agro-pecuària, al qual la pressió de la renda feudal i de la fiscalitat obligava a manifestar-se.

Des del final de l'edat mitjana canviaren les circumstàncies. Amb un ritme diferent segons els llocs, però d'una manera força general i normalment irreversible, hi hagué progressos grans en la unificació jurisdiccional de territoris cada cop més extensos, en la regularització de les comunicacions i, també, en l'alfabetització i en la difusió de tècniques comptables. Tot això permetia una altra organització espacial de la producció. Per altra banda, canvià l'estructura de la demanda tèxtil: els draps de més alta qualitat tendien a ser desplaçats per altres teixits sumptuaris —principalment la seda, des del segle xv. Modificacions de la distribució de la renda a l'Europa occidental⁴¹ i l'obertura o eixam-

39. En aquests factors d'urbanització de la indústria ha insistit H. VAN WERVEKE, *Industrial Growth in the Middle Ages. The Cloth Industry in Flanders*, «Economic History Review», VI, 3 (1954), ps. 237-245, esp. p. 242.

40. En el cas de l'*opificio* de Prato estudiat per Melis, els darrers anys del segle XIV els quatre cinquens de la filatura es realitzaven en àrees rurals, en noranta-sis localitats diferents; l'empresa no s'hi relacionava directament, sinó mitjançant contractistes locals (F. MELIS, *Aspetti della vita economica*, ps. 518-519).

41. Diversos autors han subratllat com des del final del segle XIV i durant el xv es

plament de mercats exteriors, en particular de mercats semicolonials a la Mediterrània musulmana i al Bàltic, i després de mercats colonials ultramarins, augmentaren en termes absoluts i relatius la importància de la demanda de draps de qualitats més ordinàries, l'elaboració dels quals no era tan exigent quant a l'especialització i la qualificació dels treballadors. L'avantatge comparatiu de la producció urbana tendia arreu a desaparèixer, més ràpidament allà on les corporacions artesanes havien obtingut èxits polítics, que les enfortien respecte al patriciat mercantil.

El capital comercial s'adaptà a les noves condicions canviant el seu *modus operandi*, interessant-se pels productes per als quals creixia la demanda i, també, per nous productors. En efecte, en aquests productes, i a diferència del que passava amb els tradicionals de més gran qualitat, el cost era l'aspecte davant el qual la demanda tenia més sensibilitat. Si podia ignorar les pretensions dels artesans urbans a l'exclusivitat, l'empresari tendia a desplaçar el procés productiu cap a les àrees rurals, on la remuneració del treball tèxtil podia ser més baixa, puix que era una activitat complementària i menys especialitzada. No pas cap a les àrees rurals en general, sinó cap a aquelles on, per una banda, el caràcter de la producció agro-pecuària i la pressió econòmica sobre la pagesia generaven una disponibilitat per a treball industrial addicional⁴² i on, per altra banda, l'existència prèvia d'una activitat tèxtil significativa facilitava l'aprofitament d'aquesta disponibilitat. Per a penetrar en aquestes àrees, el capital mercantil havia de recolzar-se en els artesans-empresaris del segon estrat i integrar-los en la seva xarxa operativa. Ben situats per a mobilitzar el treball potencial amagat en les explotacions pageses, i alhora pobrament organitzats ells mateixos en comparació amb els de les ciutats draperes, aquests mestres paraires o

donen a l'Europa occidental les condicions d'una distribució de la renda més favorable per a les classes d'ingressos mitjans i baixos, en particular per a la menestralia; integrat en un model de les relacions entre economia rural i economia urbana, això pot veure's argumentat en l'article d'Edward J. NELL, *Economic Relationships in the Decline of Feudalism: An Examination of Economic Interdependence and Social Change, a History and Theory*, vi, 3 (1967), ps. 313-350; esp. ps. 344-346. Posteriorment, com al segle XVI, la tendència esmentada podia canviar de signe; tanmateix, la irreversibilitat a llarg termini d'una creixent urbanització continuava eixamplant el mercat per a robes senzilles.

42. Sembla que hi ha una concòrdia general d'opinions en el sentit que «és indubtable que la distribució general de les indústries tèxtils rurals estava àmpliament determinada per la recerca de treball barat per part del propietari del capital circulant» (J. D. CHAMBERS, *The Rural Domestic Industries during the Period of Transition to the Factory System, with Special Reference to the Midland Counties of England*, a «Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique», Ais de Provença 1962, vol. II, Paris - l'Haia, Mouton, 1965, p. 431). És per això que «sembla raonable [...] cercar en una anàlisi de l'economia rural i, més particularment, de l'estructura social de la comunitat local algunes de les circumstàncies que afavorien el creixement de les indústries rurals en una regió en comptes d'una altra» (Joan THIRSK, *Industries in the Countryside*, p. 72, a F. J. FISHER, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England in Honour of R. H. Tawney*, Cambridge, Cambridge U.P., 1961). Per a una notícia general de la distribució per l'Europa occidental de les indústries rurals, vegeu Hermann KELLENBENZ, *Ländliches Gewerbe und bäuerliches Unternehmertum in Westeuropa vom Spätmittelalter bis ins 18. Jahrhundert*, a «Deuxième Conférence Internationale», vol. II, ps. 377-427. Una anàlisi aprofundida de com una estructura agrària concreta determina la viabilitat o la inviabilitat d'aquesta reorganització de la indústria llanera és la de Paolo MALANIMA, *Industria e agricoltura in Toscana tra Cinque e Seicento*, «Studi Storici», 21, 2 (1980), ps. 281-309.

teixidors amb llur intervenció feien possible allò que no ho era en un context d'estancament tècnic i d'organització corporativa: que l'expansió quantitativa del producte fos compatible amb la compressió del cost unitari, gràcies a l'explotació d'una reserva de treball abans inabastable.⁴³

Fins a quin punt aquests mestres rurals eren aleshores integrats en el tercer estrat depenia de circumstàncies diverses, relacionades amb la consistència interna d'aquesta indústria rural, amb el tipus de producció que havia de realitzar i amb la capacitat d'absorció del capital mercantil. La pluralitat de les combinacions concretes explica la varietat dels resultats que poden observar-se.

En algunes regions el capital mercantil, exhaurit per una llarga i adversa confrontació amb les corporacions artesanes, va retreure's del control de la producció per limitar-se a assegurar, respecte a la indústria, només serveis de comercialització. Alhora, alguns mestres rurals havien pogut aprofitar la gradual decadència de la draperia urbana per a ampliar llur activitat, acumular, enfortir-se i esdevenir capaços de preservar llur independència econòmica " respecte als comerciants —bo i mantenint el contacte immediat amb el treball artesà que caracteritza l'empresari del segon estrat. No pot confondre-s'hi, però; i, si de cas, aquesta independència dels petits productors la feia precària i inestable el caràcter d'imprescindible que tenia el recurs al capital mercantil, que disposava així d'una base sòlida per a reconstruir la seva dominació quan pogués fer-ho.⁴⁴

Per altra banda, l'emergència de la *nova draperia*,⁴⁵ d'aquests articles més lleugers, sovint amb mescla de fibres, de més fàcil elaboració que els draps «clàssics», i més barats, els articles que de fet dominarien el mercat dels teixits de llana fins a la revolució industrial, no pot veure's exclusivament, ni fonamentalment, com a fruit de l'ensulsiada del capital mercantil o del seu replegament. De fet, el triomf de la *nova draperia* pot interpretar-se més satisfactoriament com a resultat d'una represa de la iniciativa per part del capital mercantil, d'una estratègia d'expansió per creació d'una nova i més àmplia demanda mitjançant l'oferta de productes de preus accessibles a consumidors abans

43. Això, naturalment, dins uns límits determinables, a partir dels quals diversos factors començarien a inflar el cost. Un examen dels efectes d'un increment prolongat i significatiu de la demanda que fes que la producció ultrapassés aquells límits, en la comunicació de J. D. CHAMBERS esmentada a la nota anterior, ps. 439 i ss.

44. Per independència econòmica vull dir, fonamentalment, llibertat per a comercialitzar llurs productes a través de qualsevol comerciant, amb els antecedents que això implica.

45. Aquesta forma d'organització de la indústria caracteritzada per la independència d'artesans que, tanmateix, per a col·locar una producció en massa i destinada a mercats remots, han de recórrer al gran comerç, l'ha analitzada Jürgen SCHLUMBOHM, *Produktionsverhältnisse —Produktivkräfte —Krisen in der Proto-Industrialisierung*, ps. 202-210, a P. KRIEDTE, H. MEDICK, J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. Aquest *Kaufsystem*, com Schlumbohm l'anomena, és molt inestable, i entre els factors que duen a la pèrdua de la independència econòmica dels artesans cal subratllar la facilitat de combinacions entre els comerciants per a crear situacions monopsòniques que permetessin una «explotació a través del comerç», i l'explotació pels comerciants de les crisis recurrents per tal de forçar l'endeutament dels petits productors. De fet, sembla que només en el cas de la indústria del lli va tenir el *Kaufsystem* una certa estabilitat, probablement relacionada amb la facilitat d'accés dels petits productors a la primera matèria (*Ibid.*, nota 22 de la p. 203).

46. Sobre la «nova draperia», vegeu la succinta caracterització de D. SELLA, *European Industries*, ps. 377-378.

exclosos d'aquell mercat. Gràcies a progressos de les tècniques i l'organització del transport i dels intercanvis, a la difusió de pràctiques de control comptable i administratiu i també a la més gran flexibilitat dels mètodes de finançament, el capital mercantil adquirí una ductilitat sense precedents. Esdevenia així capaç d'atrapar ocasions noves de guany amb la comercialització a gran escala de productes d'una artesania rústega que abans no podia organitzar i que per ella mateixa no hauria sortit mai del segon estrat.⁴⁷ Fou aleshores que efectivament assolí una extensió i una intensitat màximes el *Verlagssystem*,⁴⁸ la forma més generalitzada d'incursió dominadora del capital mercantil en l'esfera de la producció.

En efecte, en els segles anomenats «moderns» els estímuls favorables a l'organització de la producció tèxtil sobre la base descrita es van intensificar: desplaçament progressiu cap a la fabricació d'articles lleugers i de mescla, desequilibris creixents en el sector integrat per les explotacions pageses, mundialització dels intercanvis sobre la base d'una desigualtat institucionalitzada. Hom sosté que la «particular simbiosi del capital mercantil i la societat pagesa», que representa la difusió aleshores aconseguida pel *Verlagssystem*, «assenyala una de les etapes decisives en la ruta cap al capitalisme industrial»⁴⁹ i que l'esmentada difusió és «una de les forces impulsores [...] de la segona fase del gran procés de transformació»⁵⁰ que va fer néixer el capitalisme industrial del si de la societat feudal europea. En el marc d'aquest assaig no hi té cabuda —afortunadament— l'examen d'una qüestió que per la seva complexitat i per la densitat de les aportacions recents que hi fan referència mereix un tractament particularitzat. Aquí es tracta només de subratllar que, en la perspectiva de l'evolució de la indústria llanera, la difusió del *Verlagssystem* i la consegüent «protoindustrialització» poden encaixar-se sense gaire violència en el tercer dels estrats que esquemàticament s'hi distingeixen.

Per a concloure, algunes observacions generals sobre aquest tercer estrat. La primera, que cal subratllar el caràcter parasitari de la intervenció del capital mercantil en l'evolució de la indústria llanera, en la qual no ha originat cap transformació substantiva del procés de producció, en particular de la seva productivitat física; i afegir, de seguida, que, malgrat aquest parasitisme, la intervenció ha tingut efectes importants. El principal és que gràcies a aquesta intervenció la indústria assolí unes dimensions altrament impensables —i, de fet, inèdites en societats articulades d'una altra manera, on el capital mercantil no tenia les mateixes possibilitats d'acumulació ni, tampoc, d'esmerç.

Per una banda, és només en aquestes circumstàncies que podien assolir la intensitat i l'eficàcia necessàries les pressions sobre la producció que havien de propiciar els canvis que donarien plausibilitat, des del punt de vista tècnic, a

47. Aquest aspecte de la «nova draperia» l'ha subratllat D. C. COLEMAN, *An Innovation and Its Diffusion: The New Draperies*, «Economic History Review», 22 (1969), ps. 417-429.

48. El terme *Verlagssystem* s'utilitza aquí en el mateix sentit que el fa servir J. Schlumbohm en l'obra esmentada més amunt: per a designar la producció dispersa, destinada a mercats inaccessibles als productors, organitzada per comerciants que controlen el proveïment de primeres matèries i la comercialització del producte acabat, i que paguen a preu fet la feina d'uns artesans que, sovint, només poden treballar per a un sol *Verleger*.

49. Peter KRIEDELTE, *Genesis, agrarischer Kontext und Weltmarktbedingungen*, p. 88, a P. KRIEDELTE, H. MEDICK, J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*.

50. P. KRIEDELTE, *id.*, p. 88.

la concentració del treball, al sistema fabril.⁵¹ I, per una altra banda, alhora que accentuaven la diferenciació entre Europa i altres àrees del món, aquestes dimensions excepcionals de la indústria dispersa⁵² transformaren pregonament l'economia de la majoria de les regions del continent. En unes, diversificant-hi les activitats i ocupant més intensivament la força de treball rural, constituïa un fons de capacitació tècnica i empresarial⁵³ i, sobretot, elevava la productivitat per treballador, cosa molt difícil a partir d'una activitat agro-pecuària caracteritzada per la seva rigidesa. En altres, l'especialització industrial de les anteriors podia fer augmentar la demanda de productes agro-pecuaris i impulsar la intensificació i la millora dels conreus i àdhuc modificacions més profundes de l'estructura agrària.⁵⁴ Finalment, i amb més seguretat, la «protoindustrialització» d'algunes regions havia de tenir efectes contraris en altres, en xuclar-los la primera matèria, deprimir els estrats més rudimentaris de la producció llanera i tèxtil en general i reduint-hi les oportunitats d'ocupació productiva de la població pagesa.

I aquest és l'aspecte que més vull subratllar en acabar aquesta anàlisi. La indústria llanera, en aquesta forma del tercer estrat, ha contribuït activament al procés de diferenciació econòmica regional que va anar-se aguditzant a partir, sobretot, del final del segle XVII i que, amb les seves implicacions, és part del més complex procés de reunió dels requisits per a l'emergència d'una indústria capitalista.

* * *

Aquest treball ha volgut presentar l'estructura de la producció llanera pre-capitalista en termes que facin palesa la inadequació de la referència a la «indústria tradicional» com una realitat econòmica coherent. Entre els diversos estrats que aquí s'han distingit hi havia correspondències, però fonamentalment obeïen a lògiques particulars, les dels diferents àmbits d'una «economia» que no era un camp unificat i ben delimitat de la pràctica social. Tampoc no representen, aquests tres estrats, graons successius d'una escala. No era la maduració d'un estrat ni el desenvolupament intern allò que determinava l'adve-

51. Sobre això, vegeu el treball citat *supra*, nota 43.

52. No qualsevulla activitat industrial dispersa per les àrees rurals, és clar, sinó la vertebrada per comerciants amb vista a la col·locació a gran escala i a mercats llunyans: l'organitzada en *Verlagssystem*. Una presentació de l'activitat tèxtil en les àrees rurals de Castella que, contràriament a allò que és més freqüent, en discrimina amb cura les diverses formes és la d'Agustín GONZÁLEZ ENCISO, *La industria dispersa lanera en Castilla en el siglo XVIII*, «Cuadernos de Investigación Histórica», 2 (1978), ps. 269-289 (esp. ps. 274-283).

53. Sobre aquest aspecte ha insistit Franklin F. MENDELS, *Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, «Journal of Economic History», 32 (1972), ps. 241-261 (esp. ps. 242-244). Però subratllar gaire els avantatges que la protoindustrialització donava a una regió amb vista a la seva ulterior industrialització planteja de seguida el problema de les regions protoindustrialitzades que després no s'industrialitzaren. La referència al «*socio-political framework*» és una fugida i no una explicació. Més que en el «condicionament» d'una regió determinada, la relació entre protoindustrialització i industrialització potser caldria cercar-la en les modificacions provocades en un conjunt supraregional per la protoindustrialització d'alguns o alguns dels seus components. De fet, aquesta és la línia d'argumentació que vol insinuar el darrer paràgraf del present assaig.

54. Tot i que, òbviament, en aquesta línia havia de ser molt més eficaç la incidència del creixement de nuclis urbans que no pas la del de nuclis rurals protoindustrials.

niment del «següent» o «superior», sinó intervencions externes a la mateixa indústria, canvis que la transcendien. Per tot això els indicis sobre activitats tèxtils no es poden recollir, agregar o comparar indiscriminadament. Els instruments, i els treballadors, no representaven el mateix en els diferents estrats. No eren equivalents per la capacitat de producció, ni per la mena de productes obtinguts. No ho eren, sobretot, per la manera d'inserir-se en la dinàmica que, d'una manera irreversible, acabaria desequilibrant l'ordre pre-capitalista.